

Синишина В. М.

*доктор педагогічних наук, кандидат психологічних наук, доцент
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Смук О. Т.

*кандидат психологічних наук, доцент
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ЖІНКАМ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВІД ГЕНДЕРНО-ОБУМОВЛЕНОГО НАСИЛЬСТВА

PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE FOR WOMEN WHO HAVE SUFFERED FROM GENDER-BASED VIOLENCE

У статті висвітлено теоретичні та деякі практичні аспекти проблеми надання психологічної допомоги жінкам, що постраждали від гендерно-обумовленого насильства. Подано аналіз поняття гендерно-обумовленого насильства. Визначено, що гендерно-обумовлене насильство – це протиправні діяння, що спрямовані проти осіб через їх стать та завдають фізичної, сексуальної, психологічної або економічної шкоди. Насильство щодо жінок є формою дискримінації за ознакою статі. Розкрито причини необхідності надання психологічної допомоги жінкам, які постраждали від домашнього та гендерно-обумовленого насильства. Визначено наслідки насильства для психологічного статусу жінки. Вказано, що жертвам гендерно-обумовленого насильства характерні всі ознаки та відповідні симптоми пост-травматичного стресового розладу. Визначено, що сексуальне насильство може мати серйозні тривалі емоційні, психологічні наслідки для постраждалої, включаючи почуття тривоги, шоку, страху і гніву, депресію, суїцидальні думки, а також деформацію структури особистості. Зазначено, що цей аспект є одним з пріоритетних індикаторів визначення насильства як протиправної дії з нанесенням шкоди для здоров'я постраждалої жінки.

Вказано, що проблема надання психологічної допомоги жінкам для нівелювання травматичних переживань, що детерміновані насильством, наразі є вкрай необхідною та важливою, оскільки через повномасштабну війну у нашій країні збільшується кількість жінок, які потерпають від насильства або опинились у групі ризику щодо насильства. Тому зростає потреба у допомозі психологів таким жінкам: консультуванні, підтримці, супроводі та психологічній кризовій інтервенції. Окреслено певні принципи психологічної допомоги при насильстві, визначено інструменти, що використовуються в когнітивній психотерапії.

Визначено, щоб уникнути негативних наслідків, жінки, що зазнали насильства, повинні отримати своєчасну кваліфіковану психологічну допомогу. Ця допомога повинна гарантувати жінці безпеку та, зокрема, адаптивне вираження почуттів.

Ключові слова: гендерно-обумовлене насильство, домашнє насильство, психологічна допомога жінкам, жінки-переміщені особи, віктимізація жертви, принципи консультування, психотерапія.

The article highlights the theoretical and some practical aspects of the problem of providing psychological assistance to women affected by gender-based violence. An analysis of the concept of gender-based violence is presented. It has been determined that gender-based violence is illegal acts directed against persons because of their gender and causing physical, sexual, psychological or economic harm. Violence against women is a form of discrimination based on gender. The reasons for the need to provide psychological assistance to women who have suffered from domestic and gender-based violence have been revealed. The consequences of violence for a woman's psychological status are determined. It is indicated that victims of gender-based violence have all the signs and corresponding symptoms of post-traumatic stress disorder. Sexual violence can have serious long-term emotional, psychological consequences for the victim, including feelings of anxiety, shock, fear and anger, depression, suicidal thoughts, and deformation of the personality structure. This aspect is one of the priority indicators for defining violence as an illegal act that harms the health of the victimized woman.

It is indicated that the problem of providing psychological assistance to women to alleviate the traumatic experiences determined by violence is currently extremely necessary and important, because due to the full-scale war in our country, the number of women who suffer from violence or are at risk of violence is increasing. Therefore, the need for psychologists' help to such women has increased: counseling, support, accompaniment and psychological crisis intervention. Certain principles of psychological help in cases of violence are outlined, tools used in cognitive psychotherapy are defined. It is determined that in order to avoid negative consequences, women who have experienced violence should receive timely qualified psychological help. This help should guarantee a woman's safety and, in particular, an adaptive expression of feelings.

Key words: gender-based violence, domestic violence, psychological assistance to women, displaced women, victimization of the victim, counseling principles, psychotherapy.

Вступ. За оцінками, кожна третя жінка в усьому світі протягом свого життя зазнає фізичного чи сексуального насильства.

Наразі ситуація в Україні не є кращою. Умови повномасштабної війни в Україні призводять до економічної невизначеності та політичної неста-

більності, до соціальної аномії. Аномія, в свою чергу, срияє викривленню свідомості, нівелюванню та деформації життєвих цінностей, що детермінує насильство як форму девіантної поведінки. Гендерне та домашнє насильство є одним із найпоширеніших проявів аномічних суспільних змін. Адже

в кризових ситуаціях завжди загострюються усі негативні суспільні явища, а ситуації насильства, на жаль, не є виключенням. Це підтверджують пандемія Ковід-19, за якої домашнє насильство і насильство щодо жінок набуло поширеності і гостроти, також війна в Україні, що триває з 2014 року, спровокувала випадки сексуального насильства. Ця проблема стала актуальною ще до початку повномасштабної війни, але наразі є більш нагальною та актуальною.

На жаль, проблема не зникне сама собою навіть після перемоги України, оскільки зросте соціальне та економічне напруження. Багато родин змушені переміщуватися в більш безпечні регіони й у пошуках житла опиняються в умовах обмеженого простору, деякі родини втрачають роботу. Відповідно, це – один із каталізаторів збільшення випадків домашнього насильства. Окрім того, сексуальне насильство – інструмент війни, яким окупанти намагаються придушити спротив українського населення.

А. Кривуляк, директорка департаменту Національних гарячих ліній «Ла Страда – Україна», зазначає, що багато тих, хто пережили сексуальне насильство з боку окупантів, наразі відкинули травму на другий план. Поки що вони задовольняють базові потреби або вирішують нагальні проблеми: переїзд, адаптація, отримання гуманітарної допомоги, працевлаштування тощо. Сексуальне насильство на окупованих територіях має масовий характер, але поки що поррахувати кількість випадків неможливо. Офіційна статистиканаразі відсутня [6].

Зокрема, жінки-переміщені особи схильні до підвищеного ризику, а також можуть більше відчувати різні моделі ризику гендерно-обумовленого насильства порівняно з місцевими жінками. Дослідження Українськоо центру соціальних реформ у 2019 році серед постраждалих від конфлікту жінок показало, що частка переміщених жінок, які зазнали насильства (15%), була втричі вищою, ніж місцевих (не переміщених) жінок (5%). Соціальні зриви та слабкі економічні умови ще більше посилюють вразливість жінок до насильства, особливо переміщених жінок.

Ці висновки підкреслюють необхідність розширення зусиль із запобігання насильству, щоб захистити переміщених жінок від цього негативного явища. Кризові ситуації чи навіть війна, не можуть применшувати той факт, що насильство існує, що це грубе порушення прав людини, і що на нього необхідно реагувати і вживати усіх необхідних заходів, аби забезпечити, захистити і надати, зокрема, психологічну допомогу жінкам, які страждають від насильства за ознакою статі.

Відтак, проблема що донедавна була оповита культурою мовчання через небажання потерпілих розповідати про делікатну та приватну проблему, нагально потребує більш глибоких досліджень як теоретичних, так і практичних, оскільки насильство за ознакою статі підриває психічне здоров'я постраждалих жінок.

Мета статті: теоретично обґрунтувати необхідність психологічної допомоги жінкам, що зазнали гендерно-зумовленого та домашнього насильства

в умовах повномасштабної війни та висвітлити деякі методи психологічної допомоги постраждалим.

Звісно, проблема насильства – не нова на теренах як вітчизняної, так і зарубіжної психології та в мультидисциплінарних дослідженнях. Так, насильство вивчали Н. Алюшина, О. Андреева, С. Гура, І. Грицай, Г. Герасименко, О. Дашковська, В. Доценко, Ю. Івченко, П. Макаренко, Т. Марценюк, Т. Мельник, Л. Наливайко, М. Ничипоренко, Н. Оніщенко, О. Плахотнік, Д. Швець. Серед зарубіжних психологів, наукові роботи яких безпосередньо стосувались дослідження форм прояву гендерного насильства, є роботи Judith Herman, Stark & Ager, Barrett, Rubenstein та ін.. Зарубіжний дослідник Л. Берковіц акцентує увагу на тому, що основна мета насильства – не спричинення шкоди конкретній людині, а певна спроба усунути або послабити свій неприємний стан, тобто послабити почуття напруги. Схожий підхід розуміння коренів насильства заснована на фрустраційній теорії (Н. Міллер, Д. Долард), суть якої в тому, що будь-яка неприємна стимуляція призведе до емоційної агресії в тій мірі, в якій вона породжує неприємні відчуття.

Т. Миронюк, О. Козерацька визначили типологію осіб, що чинять насильство та типологію жертв гендерно-обумовленого насильства. У свою чергу, феміністські теорії та теорії гендерних ролей (Палуди М., Берн Ш.) ґрунтуються на тому, що маскулітність чоловіків виявляється під загрозою через відчуття безсилля й тому прояв насильства має компенсаторний характер.

Такі вчені, як О. Опанасенко та С. Кубіцький доводять, що сексуальне насильство може мати серйозні тривалі емоційні, психологічні наслідки для жертви, включаючи почуття тривоги, шоку, страху і гніву, депресію, суїцидальні думки, а також деформацію структури особистості.

У дослідженнях В. Кирьянова, А. Стреленко доведено, що психологічний статус постраждалих в результаті насильства характеризується наявністю виражених психологічних порушень, описано психопатологічні особливості жінок. Невротичні розлади та їх симптоматику у постраждалих осіб вивчали колектив авторів Т. Перцева, В. Огоренко, Г. Кожина, К. Зеленська, К. Носов.

Питання соціально-психологічної реабілітації жінок, що зазнали насильства, постає в центрі уваги науковців О. Безпалько, Т. Журавель, В. Танцюра та ін.

Незважаючи на вагомий вклад науковців у дослідження питання гендерно-обумовленого насильства та інших видів насильства на сьогодні у рамках даної теми не отримали належного теоретичного та практичного опрацювання питання надання психологічної допомоги постраждалим від насильства, зокрема жінкам. Тим не менш, вітчизняне правове поле закріпило закладений у ратифікованій Стамбульській конвенції підхід, орієнтований на потреби постраждалої особи. Це дало змогу започаткувати неабиякі якісні кроки до реалізації соціальних та правових заходів у сфері запобігання та протидії

домашньому та гендерному насильству, однак ще існує багато нагальних нерозв'язаних проблем щодо психологічної допомоги постраждалим. Саме тому дана проблематика у царині психологічної науки є вельми актуальною.

Виклад основного матеріалу. Наразі у зв'язку зі складною соціально-економічною та політичною ситуацією спостерігається підвищення агресивних тенденцій. Відтак, переживання актів насильства є стресовою ситуацією для особистості, оскільки воно пов'язане з контролем та владою над нею. Існує багато різних класифікацій насильства, проте всі вони включають в себе такі аспекти, як психологічний (це емоційне вербальне приниження), фізичний (використання фізичної сили), сексуальний (дії сексуального характеру з метою задоволення власних потреб або приниження жертви), економічний (використання грошових коштів потерпілих).

Форми насильства є надзвичайно різноманітними: булінг, мобінг, кібербулінг тощо. Водночас, дослідження механізмів подолання насильства потребує конкретизації як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, що його створюють. Зокрема, до зовнішніх чинників виникнення насильства, безумовно, відносяться соціальні та політичні катаклізми, які пов'язані з негативними надзвичайними чи екстремальними явищами соціального життя – війни, революції, суспільні кризи. В результаті як найдоступніший засіб мінімізації напруги в вищеперерахованих умовах є зростання агресії.

Однак, існують ще й внутрішні фактори виникнення насильства. Варто звернути увагу на психологічні особистісні особливості особистості. Так, О.Т. Смук визначає, що проблема насильства може полягати в особистісних характеристиках та певних моральних якостях. Тобто, на думку вченої, головною проблемою може бути сама особа, а конкретніше, її емоційна нестабільність, комплекси та амбіції [7, с. 263].

Не можна не зазначити, що одним з проявів гендерно-обумовленого насильства може бути мобінг за гендерною ознакою (гендерний мобінг) на робочому місці, який не пов'язаний із сексуальним характером. У науковій літературі поняття «мобінг» визначають як систематичне цькування, психологічний терор, форма психологічного тиску у вигляді цькування.

Такі види психологічного насильства, як мобінг, булінг, кібербулінг тощо можуть бути гендерно-обумовленими в тому випадку, якщо особистість піддається психологічному утиску на ґрунті гендерних ознак, з метою приниження особистості, яка є слабшою за біологічними, фізичними або психологічними ознаками. Сексуальне домагання, мобінг за гендерною ознакою – різні види одного і того ж явища – гендерно-обумовленого насильства.

Не менш важливою проблемою є гендерно-обумовлене домашнє насильство. За визначенням, домашнє насильство розуміють як дії фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї. Зокрема, психологічне насильство – форма домашнього насильства,

що включає словесні образи, погрози, приниження, переслідування, залякування, якщо такі дії викликають у постраждалої особи побоювання за свою безпеку, спричиняють емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдають шкоди психічному здоров'ю.

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» дає таке визначення: насильство в сім'ї – це «будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю» [2].

Отже, можемо констатувати, що гендерно-обумовлене насильство – це насильство щодо жінок і є формою дискримінації за ознакою статі.

Водночас, дослідження сучасних чинників виникнення гендерно-обумовленого насильства вказують на те, що насильство може бути кваліфіковане як власне протиправне діяння, якщо чітко виокремлюється психологічна шкода постраждалій особі.

Йдеться про те, що жертвам гендерно-обумовленого насильства характерні ознаки та відповідні симптоми посттравматичного стресового розладу. На психологічному рівні це може проявлятися у депресивному стані, порушенні сну, емоційній ригідності, складності з концентрацією уваги, раптових проявах агресії. На фізіологічному рівні можуть спостерігатись нестача повітря, головні болі, внутрішні спазми, відчуття дискомфорту в шлунково-кишковому тракті, ослаблення сексуальної активності. Наслідки також можуть проявлятися у поведінкових патернах: конфлікти з оточуючими, уникнення спілкування, зловживання алкоголем або наркотичними засобами, суїцидальні спроби, прояв агресії по відношенню до дітей. Отже, насильство приводить до шкоди психічно-емоційного або фізичного здоров'я постраждалої. Цей аспект є одним з пріоритетних індикаторів визначення насильства як протиправної дії. Дане положення чітко визначає Стамбульська конвенція, яка наразі є ратифікованою в Україні.

Важливим кроком до подолання гендерно-обумовленого насильства є міжнародний та вітчизняний практичний досвід роботи з цією проблемою. Однією з корекційно-реабілітаційних програм є програма корекційно-реабілітаційної роботи з дівчатами та жінками, які пережили насильство або належать до групи ризику», яка була розроблена у партнерстві з UNFPA – Фондом ООН у галузі народонаселення. ГО «Неемія», де працюють викладачі кафедри психології Ужгородського національного університету, постійно надає допомогу та всіляку підтримку внутрішньо-переміщеним особам, які зазнали гендерно-обумовленого насильства, починаючи з кризового втручання та закінчуючи їх адаптивною інтеграцією до суспільства.

Відповідно до певної практики у окресленій сфері, можемо констатувати, що жінки часто неохоче звертаються до психологічної чи соціальної підтримки,

оскільки має місце поняття віктимізації жертви. Грає роль те, що в українському суспільстві насильством досі вважають лише те, що має візуальні наслідки або фізичні травми. Припинення, словесні образи, психологічний тиск – жінки поки що не навчилися ідентифікувати як певний вид насильства.

Також жінки часто мають страх, що їм не повірять, якщо вони заявлять про факти психологічного насильства, бо його важче довести. Крім того, самі ж жінки іноді сумніваються, чи були образи порушенням особистих кордонів. Однією з проблем консультування жінок, що опинилися в зоні ризику через насильство, вбачаємо і те, що багато жінок повертаються до кривдників навіть після психологічної допомоги, оскільки не впроможі подолати емоційну залежність від минулих позитивних спогадів про стосунки. Ускладнює консультативну роботу етап уявного примирення з кривдником або так званий «медовий місяць». Тому у контексті проблеми гендерно-обумовленого насильства варто звертати увагу жінок на усвідомлення поняття «віктимна поведінка», що, в свою чергу, може допомогти усвідомити недопустимість толерування насильства.

Варто зазначити, що жертви хронічної травми не звертаються за психологічною допомогою, оскільки намагаються уникнути будь-яких повторних негативних емоційних переживань: адже будь-які сильні почуття проковкують реакції паніки, дисоціації.

Так, Джудіт Герман відзначає, що такі жінки «стають зневіреними або депресивними. У них може розвинутися параліч волі – і вони втрачають мотивацію, бажання або прагнення до чого-небудь; вони приречені на безвихідь. Спогади про минулі радощі приносять біль. Вони занадто часто звинувачують себе за власні страждання. Вони не можуть відчувати гнів щодо свого кривдника і зазвичай знаходяться в серйозній депресії. Багато жертв насильства є з край вираженою саморуйнівною поведінкою» [1].

Постраждалі від насильства використовують насамперед такі механізми захисту як витіснення неприйнятних почуттів, регресію та заміщення. У виборі копінг-стратегій орієнтуються на уникнення, а також на конфронтацію. Постраждалі не схильні до використання стратегій вирішення проблем, планування дій щодо подолання труднощів, часто вони обирають шлях дистанціювання, через втрату довіри до людей.

Тому основними завданнями психологів є встановити взаємодію з потерпілою особою, яка постраждала від гендерного насильства, на основі емпатії та надати алгоритми комунікації, що знизить ймовірність повторної травматизації потерпілих. Варто зазначити основні умови розмови з постраждалою від насильства: вірити постраждалій, віддавати їй ініціативу, перепитувати, якщо чогось не розуміємо. На що потрібно в першу чергу звернути увагу на першій стадії допомоги постраждалій? Перш за все, на її безпеку, психічне здоров'я та планування майбутнього.

Фахівці, які надають допомогу постраждалим від насильства, повинні керуватися таким принци-

пом, як принцип збереження конфіденційності. Безумовно, психолог повинен пояснити, що насильство, яке відбулось, не є прийнятним і має ознаки неправомірного, але психолог не вправі визначати ступінь тяжкості і наслідків події, надаючи певним органам (поліція та суд) можливість встановити ступінь тяжкості насильства [5]. На нашу думку, потрібно приєднати важливість принципу розуміння меж своєї компетентності, мається на увазі щодо компетентності психолога. Підкреслимо, що проблема насильства завжди була і є міжгалузевою. В даному контексті нагадаємо про комплексну мультидисциплінарну допомогу особам, що постраждали, фахівців різних галузей: юристів, медиків, соціальних працівників, працівників правоохоронних органів.

Тим не менш, розмова з потерпілою особою повинна бути змодельована таким чином, щоб у неї не виникало відчуття сорому і провини за те, що сталося, образи та негативного ставлення до себе. Психолог зобов'язаний притримуватися думки, що у всіх актах насильства, якщо вони виявлені та ідентифіковані, винний тільки кривдник. Оскільки він має пріоритет у владі та контролі.

К. О. Кальницька зазначає, що особливості індивідуальної роботи з жінками, які стали жертвами домашнього насильства, у першу чергу є проведення консультації, метою яких є гармонізація особистості. Важливо акцентувати увагу потерпілої на позитивних якостях постраждалої, визначити її позитивні характеристики. Доброзичлива увага, нейтралітет, чесність та незасудження, емпатія – головні принципи індивідуальної роботи з потерпілою від насильства [3, с. 144].

Н.В. Маркова зазначає, що у випадку сильної психологічної травми в жертви в результаті насильства реабілітація займає тривалий час. Відтак, застосування посттравматичної інтервенції дозволить створити сприятливі умови для вираження почуттів, у результаті відтворення травмуючих спогадів особі вдасться чітко визначити проблему та отримати здатність сприймати себе і травматичне переживання [4, с. 117].

З огляду на зазначене, робота психолога з потерпілою особою повинна починатись з аналізу події, яка її травмувала. Потрібно пам'ятати, що ретравматизація виникає при спогадах, розповіді про травмуючу подію. Психіка сприймає ці процеси як травму, яка існує тут і зараз, і реагує звичним для себе способом. Тому психологам потрібно працювати усвідомлено та професійно щодо процесу проживання травми, що дозволить виключити вторинну травматизацію та ретравматизацію клієнтів. Після вищевказаного етапу проживання травми важливо звернути увагу на реконструювання травми і інтеграцію її в автобіографічну пам'ять.

«Передбачається, що як тільки травма закінчиться і суб'єкт більше не буде під тиском стресу, починається шлях до стійкого відновлення, оскільки час загоює всі рани. На жаль, це не завжди так, оскільки у сприйнятливих суб'єктів активний стрес стимулює мозкові процеси, в результаті яких травма-

тичні спогади раптово знову виникають і порушують психічне здоров'я» [8, с. 30].

Слід відзначити, що психіка попереджає про небезпеку повторення травмуючої ситуації спрацюванням тригерів, щоб унеможливити повторного потрапляння у небезпечну ситуацію. Тому тіло зреагує напругою і активацією вегетативної нервової системи. Відтак, травмофокусована терапія повинна вивільнити ресурс постраждалої, в результаті чого психіка спроможна нівелювати повторні стресогенні переживання та їх наслідки саме у процесі опрацюванні травми. Травма інтегрується, коли вона вміщається у автобіографічний наратив. Це можливо тільки при розширенні вікна толерантності. Тому для роботи з травмою варто використати іманжинативні техніки, які розширюють внутрішню ресурсність постраждалої.

Серед інструментів, що використовуються в когнітивній психотерапії щодо розширення вікна толерантності також слід виокремити техніки відволікання, засновані на здатності повертати себе до реальності та переключатися на сенсорні відчуття, такі як колір, смак, запахи, звуки тощо. Ці техніки у науковій літературі часто можна зустріти під назвою «заземлення» або техніки майндфулнес. Остання може відтворюватись спостереженнями за

відчуттями під час споглядання пейзажів, спілкуванням з тваринами, захопленням улюбленими заняттями тощо.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підведемо підсумок вище викладеному матеріалу. Насильство має важкі психологічні наслідки та відноситься до найважчих психологічних травм. Необхідно якомога раніше діагностувати факт насильства над жінкою і оцінити його наслідки для психіки. Будь-який вид жорстокого поводження з жінками веде до найрізноманітніших наслідків, але їх об'єднує одне – шкода здоров'ю чи безпека для їх життя. Тому, щоб уникнути негативних наслідків, жінки, що зазнали насильства, повинні отримати своєчасну кваліфіковану психологічну допомогу. Ця допомога повинна гарантувати жінці безпеку та, зокрема, адаптивне вираження почуттів, що пов'язані з пережитими соромом, зневірою та зневагою. Наступними нашими науковими розвідками можуть бути вивчення детермінантів поведінки учасників гендерно-обумовленого насильства. Аналіз наукових досліджень показав, що детермінанти гендерно-обумовленого насильства характеризуються своєрідністю особистісних рис, що потребує подальших емпіричних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Герман Джудіт. Психологічна травма та шлях до видужання. Наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору. Львів: Видавництво Старого Лева. 2015. 416 с.
2. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19-d> (дата звернення 08.01.2023 р.).
3. Кальницька К. О. Соціально-психологічні технології роботи з жінками-жертвами насильства в сім'ї та чоловіками-кривдниками. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки.* 2014. Вип. 121. С. 143–148.
4. Маркова Н. В. Соціальна робота з жертвами насильства на ґрунті гендеру. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Педагогічні науки.* 2014. № 4. С. 115–125.
5. Перунова О.С. Юридико-психологічні засади профілактики гендерно-обумовленого насильства в органах Національної поліції України : автореф. дис... канд. психол. наук: 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». Київ. 2021.
6. Сексуальне насильство під час війни: що ми знаємо і як можемо протидіяти? URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/sexualne-nasylstvo-pid-chas-viyny.html> (дата звернення 11.01.2023 р.).
7. Смух О. Т. Мобінг як наслідок злоряксної агресії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота.* 2018. Вип. 2. С. 260–264
8. Синишина В.М. Еутимічні техніки як профілактика та антикризова інтервенція у випадку актуальної суїцидальної спрямованості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія.* 2022. Вип. 4. С. 27–32.
9. Ariadna Capasso, Halyna Skipalska, Urmi Chakrabarti, Sally Guttmacher, Peter Navario and Theresa P. Castillo. Patterns of Gender-Based Violence in Conflict-Affected Ukraine: A Descriptive Analysis of Internally Displaced and Local Women Receiving Psychosocial Services. doi: 10.1177/08862605211063009